

CUVINTE PANROMANICE DIN VOCABULARUL LAIC UTILIZATE CU ACCEPȚIE RELIGIOASĂ: LAT. *FRATER*

DANA-LUMINIȚA TELEOACĂ

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” al Academiei Române

danielateleoaca@gmail.com

Cuvinte-cheie: *religios, panromanice, diferențiere semantică, diferențiere formală, româna arhaică, literatura bisericească actuală, discursul paremiologic.*

Keywords: *religious, Pan-Romance, semantic differentiation, formal differentiation, archaic Romanian, current church literature, paremiological discourse.*

Frater (*fratre*, *frate*) este unul dintre cuvintele panromanice care cunoșteau în latină și accepții religioase, lexemul în discuție fiind atestat cu dublu semantism, laic și religios, inclusiv în etapa protoromană. Oprindu-ne asupra acestui termen, ne propunem în primul rând urmărirea descendenților lat. *frater* în arie romanică, cu evidențierea în special a unor fenomene de discontinuitate/diferențiere în plan formal și semantic, precum și a factorilor în relație cu care pot fi înțelese aceste fenomene. Un spațiu amplu al studiului nostru va fi rezervat termenului din română, *frate*, cu privire la care vom discuta condițiile/situațiile de actualizare a semantismului religios (cu eventuale paralele în ariile romanică și balcanică), ocurențele în literatura bisericească actuală, respectiv atestarea în proverbele românilor.

1. Similar lui *filius*, *frater* este un lexem circumscris câmpului termenilor de înrudire¹, el utilizându-se încă din **latină** inclusiv cu accepție religioasă, mai exact cu sensul „membru al unei confrerii”². Problema este abordată, printre alții, de

¹ În vocabularul religios au fost selectați și alți termeni de înrudire (cf. *părinte* și *tată* sau *maică*, acesta din urmă un lexem de origine slavă), aspect care poate justifica o eventuală discuție despre organizarea comunității creștine după modelul familiei. Așa cum remarcă însă Scurtu (1966: 108), „în comparație cu ceilalți termeni de înrudire, se pare că acest cuvânt și-a lărgit cel mai mult sfera, dar tocmai din acest motiv și-a pierdut, în bună parte, conținutul semantic”.

² V. Ernout-Meillet (2001/1959: 252), unde este menționată sintagma *fratres Arnales*, corespunzând grecescului *φράτρα, φράτριά*. Așa cum se precizează în aceeași sursă, și alți termeni din familia lui *frater* vor intra în vocabularul religios, ca, de pildă, substantivul *fraternitas* (< *fraternus*), care va fi consacrat de limba bisericească. Sensul religios „chrétien” al lat. *frater* nu este atestat mai devreme de epoca latinei creștine, și anume la sfârșitul secolului al II-lea, accepția „moine” fiind încă și mai târziu atestată, mai exact în a doua jumătate a secolului al IV-lea, în condițiile în care același termen a fost consemnat cu sensul laic încă din epoca lui Plautus (v. DÉRom, s.v. /'φρατρ-ε/).

Tagliavini (1963: 347-350), care evidențiază corespondența semantico-conceptuală dintre latinescul *fraternitas* și grecescul ἀδελφότης, ambii termeni trimițând la ideea de ‘colectivitate creștină primară’, ai cărei membri – ἀδελφοί și ἀδελφαί – alcătuiau o comunitate de frați și de surori (cf. gr. ἀδελφος)³. Dubla accepție, laică și religioasă, a fost admisă și pentru **etapa protoromană**, așa cum reiese din informațiile care figurează în DÉRom, s.v. */**φratr-e**/, unde este dată următoarea glosare: /'φratr-e/ s.m. „personne de sexe masculin considérée par rapport aux enfants du même père et/ou de la même mère; adepte du christianisme; religieux d'un ordre monastique chrétien”.

2. Cât privește **descendența în arie romanică**, aceasta ridică probleme relativ complexe, având în vedere, pe de o parte, faptul că în limbile neolatine au fost continuate două forme, și anume tipul primar *fratre*, respectiv tipul cu disimilare *frate*⁴. Pe de altă parte, diferențele sunt identificabile inclusiv în plan semantic, nu întotdeauna cele două accepții, laică și religioasă, regăsindu-se în toate limbile/dialectele romanice⁵. Astfel, în conformitate cu informațiile prezente în DÉRom, forma **fratre** a fost continuată, cu sens **laic**, în următoarele limbi/dialecte romanice: logud. *fratre*, dalm. *frutro*, v.it. *fratre*, romans. *frar*, fr. *frère*, fr.-prov. *frare*, occit. *fraire*, gasc. [hraj], v.cat. *frare* (1420) și v.sp. *fradre* (ca 1300)⁶. Aceeași formă, *fratre*, a fost păstrată (inclusiv) cu sens **religios** (v. accepțiile „creștin”, „călugăr”, atestate, în arie romanică, între secolele XI și XIV) în marea majoritate a idiomurilor romanice menționate *supra*: friul. *frari*, romans. *frar*, fr. *frère*, fr.-prov. *frare*, occit. *fraire*, gasc. *frai*, cat. *frare* și sp. *frare* (excepțiile sunt reprezentate de sardă, dalmată și vechea italiană). Rezultă că tipul primar *fratre* (laic și religios) a fost continuat într-o arie compactă *centrală*.

Forma (cu disimilare) *frate*⁷ a fost continuată cu sens **laic** într-un număr mai mic de limbi romanice, și anume: sard. *frate/fraðe*, rom. *frate* (dr. *frate*, ar. *frate*,

³ V. și Bertholet (1995: 171), care semnaleză pentru latina medievală sintagma *fratres calendarii*, prin care erau desemnate comunitățile alcătuite din clerici, dar și din laici (denumirea respectivă se explică prin aceea că membrii acestor comunități se întruneau la fiecare 1 ale lunii).

⁴ Ipoteza continuării nominativului */*φrater*/ este exclusă în DÉRom, pe considerentul că măcar unii dintre descendenții romanici nu se pot raporta la această formă etimologică; este, de pildă, cazul sardului *frate*, imposibil de explicat prin lat. */*φrater*, care ar fi trebuit să evolueze în sardă la */*frater(e)*.

⁵ Așa cum va rezulta din discuția care urmează, uneori a fost continuat doar sensul laic, alteori – exclusiv accepția religioasă.

⁶ În REW 3485 se consideră că lat. *fratre* nu s-a păstrat nici în spaniolă și nici în catalană, formele (cat.) *fraire* și (sp.) *frair*, *fray* – unicele consemnate în această sursă lexicografică – fiind definite drept împrumuturi din prov. *fraire* (v. și DÉRom, unde, alături de cat. *fraire* „moine” și sp. *fraire/fraile*, sunt menționați și ast. *fraile*, respectiv gal./port. *freire*). Observațiile formulate în dicționarele etimologice ale limbilor iberoromanice susțin însă conservarea lat. *fratre* inclusiv în această zonă a Romaniei. De pildă, în Corominas-Pascual (1984 [II]: 942, s.v. FRAILE), forma din spaniolă *fradre* este descrisă drept „antigua forma genuina”, aceasta fiind atestată cu mai bine de două secole mai devreme comparativ cu data furnizată în DÉRom, și anume în anul 1085 (v. și DRAE, unde varianta cu disimilare *frade* (< *fradre*) este explicată prin lat. *frater*).

⁷ Formă care n-a fost atestată decât în latina târzie, și anume în a doua jumătate a secolului al IV-lea, când a fost consemnat pl. *frates* (v. DÉRom).

mgl. *frati*, ir. *fráthe*)⁸, istriot. *fra*, v.it. *frate*, friul. *fradi* și lad. *frè*. Aceeași formă, (inclusiv) cu sens **religios**⁹, se regăsește în următoarele limbi/dialecte romanice: dr. *frate* (atestat cu acest sens începând cu 1563/1583, Cod. Vor.), istriot. *fra*, it. *frate*, astur. *frade* și gal./pg. *frade*. Prin urmare, forma cu disimilare, *frate*, este continuată îndeosebi în ariile *laterale* ale romanității (*i.e.* în sardă, română, asturiană, galiciană și portugheză). Prezența și în arii centrale (în istriotă, italiană, friulană și ladină) poate constitui însă un argument în favoarea faptului că această formă trebuie să fi cuprins, în etapele prelitterare, întreaga Romanie.

Ca și lat. *soror*, *frater* s-a impus, cu accepția „creștin; monah”, în primul rând în Romania Occidentală, îndeosebi în limbile iberoromanice, respectiv în italiană. Aceasta se explică prin aceea că, în accepție laică, descendenții formelor protoromanice */*φratr*-e/ ~ */*φrat*-e/ au fost puternic concuși, în idiomurile iberoromanice, de reprezentanți ai protorom. */*ger*'man-u/¹⁰, în timp ce în italiană continuatorii acelorași forme au sfârșit prin a fi detronați de reprezentanții formei protoromanice */*φra*'t-ell-u/, astfel că în aceste limbi romanice descendenții lat. *fratre/frate* au fost conservați doar cu sensul religios (v. DÉRom). Cu aceeași accepție religioasă, în castiliană se utilizează azi forma „galicistă”, un împrumut din occitană, și anume *fraile* „religioso” (Corominas 1954 [II]: 906), celelalte două sinonime/varianțe menționate (*frare* și *frade*) fiind conotate arhaic. Și în franceză *frère* (alături de latinismul *fratre*) lexicalizează aceleași accepții religioase, deși acest substantiv și-a păstrat apartenența la vocabularul termenilor de înrudire. Trebuie spus însă că aceste valori semantice (*i.e.* marcate [+religios]) se actualizează preponderent în situațiile în care *frères* și *soeurs* precedă substantive proprii sau când acestea sunt urmate de determinanți specifici (cf., de ex., *Frère Jean*, *Les Soeurs de la charité* ș.a.)¹¹. Sarda prezintă o situație specială, semantismul religios (cf. „chrétien; moine”) neputând fi reconstruit decât pentru o epocă posterioară separării protoromanice de protosardă, și anume pentru cea de a doua jumătate a secolului al II-lea.

⁸ În DÉRom este reținută afirmația (pentru care v. Fischer 1985: 20-22, Mihăescu 1993: 420-429 sau Tanașoca 1993: 265-267) că enunțul *Torna, torna, frater/fratre!* nu reprezintă prima atestare a formei din protoromână */*frate*.

⁹ Este vorba despre sensuri religioase atestate, exceptând româna, odată cu secolul al XI-lea (v. cazul termenului din dialectul asturian al spaniolei) sau al XIII-lea (v. formele din galiciană, portugheză și italiană).

¹⁰ În acest context, s-a arătat că ipoteza conform căreia substituirea lui *frater* prin *germanus* ar fi apărut ca reacție de evitare a echivocului pe care îl crea accepția „monje” a lui *frater* nu este sigură și nici ușor de demonstrat (cf. Corominas 1954 [II]).

¹¹ Situația este definibilă prin delimitare față de cazurile în care descendenți/reprezentanți romanici ai aceluiași termen latin se utilizează frecvent *independent de un nume propriu sau de un determinant*, utilizare specifică idiomurilor care au generalizat un substitut pentru numele de înrudire, așa cum remarcăm, *germanus* în limbile iberoromanice, respectiv dim. *fratellus* în italiană, utilizați în loc de *frate* (Corominas, *loc. cit.*; v. și Ernout-Meillet 2001/1959).

3. În ceea ce privește **rom. frate** – atestat ca termen de înrudire la începutul secolului al XVI-lea (cca 1500–1510, Psalt. Hur., *apud* DÉRom)¹², iar cu sens religios în a doua jumătate a aceluiași secol (1563/1583, Cod.Vor.2, *apud ibid.*) – acesta este utilizat adesea, așa cum arată Scurtu (1966: 110), ca termen de adresare între românii creștini, oricine face parte din religia creștină fiind considerat drept *frate* întru Hristos. Aspectul este remarcat și în alte surse, de pildă în REW 3485 sau în DA (1934 [II]: 169 sq.), unde se insistă asupra faptului că vocativul *frate* reprezintă o manieră firească de adresare la români, chiar și atunci când nu există vreun grad de înrudire între persoanele respective, apelativul justificându-se prin apartenența la aceeași religie, în speță creștină. Este interesant că acest tip de utilizare a fost consemnat și pentru limbile balcanice, dar și pentru alte limbi romanice, registrul dialectal sau/și arhaic, în DA fiind menționate în acest sens italiana de sud, vechea franceză și vechea provensală. Nu în ultimul rând *frate* este și numele dat celor care intră în tagma *călugărilor*, în special a călugărilor novice, nehirotonisiți (v. DA 1934). În dicționarele mai recente apartenența substantivului *frate* la vocabularul religios este susținută de utilizarea numelui în discuție cu sensurile „titlu pe care și-l dau călugării între ei”, respectiv „grad în ierarhia călugărească dat unui călugăr care nu este cleric și care ajută la treburile gospodărești; călugăr care are acest grad” (DEX 2009; v. și MDA₂ [I])¹³.

Sintagma *frate de cruce* evocă un rit bazat pe simbolismul și pe valoarea sacrală a sângelui, prin care doi tineri stabilesc o relație de fraternitate mai puternică decât cea de rudenie adevărată (Evseev 1997: 147 sq.), denumirea explicându-se prin jurământul făcut pe cruce, în contextul ritualului respectiv. Performat în ziua de Sântoader, patronul cailor (Ghinoiu 1997: 96), ritul în discuție a fost explicat de unii cercetători (v., de ex., Ionescu 1905: XXII sqq.) ca rămășiță a unui vechi obicei *scitic*. Se pare că această practică scitică a dobândit de timpuriu la români caracter creștin, acesteia atribuindu-i-se un scop eminamente moral, motiv pentru care a și fost patronat de Biserică. Frații de cruce se mai numesc și *fărtați*¹⁴, dar și, mai rar, *fărtați din dragoste*, regional, în unele arii transilvănene, *veri* (forma trunchiată a sintagmei *frați veri* „frați adevărați”) reprezentând o altă denominație pentru același concept (DA 1934: 66 sq.). Având în vedere faptul că *fărtat* a putut fi folosit ca sinonim al sintagmei *frate de cruce*, înțelegem utilizarea derivatului prefixal *nefărtat* cu accepția „drac, diavol”, același derivat fiind consemnat în dicționarele românești și cu sensul laic regional „dușman, neprieten” (v., de ex., DEX 2009 sau MDA₂ 2010 [I]).

Pentru explicarea aceluiași obicei a fost invocat și elementul *sud-slav*. Astfel, menționându-se faptul că un termen paralel se găsește și în două dintre dialectele românești de la sud de Dunăre, în DA (*loc. cit.*) se arată că termenul/conceptul respectiv datează „de pe vremea comunității româno-slave”, foarte probabil obiceiul

¹² În TDRG (1988 [II]: 186) *frate* este menționat pentru anul 1355 (DRHC X, 365).

¹³ În NODEX (2002), sensul „călugăr însărcinat cu treburile gospodărești” este marcat [+ învechit].

¹⁴ Termeni similari au fost atestați și la sud de Dunăre (cf. ar. *fărtat*, mgl. *fărtat/furtat*, CDER 3401).

înfărtățirii fiind luat de la slavii de sud (v. în acest sens lexemele care desemnează conceptul în discuție, regăsite la multe dintre popoarele slave de pildă bg. *bratim/pobratim*, srb., slov. *pobratim* sau rus. *pobratimi*)¹⁵. Un termen paralel/similar a fost atestat și în albaneză, limbă pentru care a fost consemnată și accepția „tovarăș al mirelui” (Scurtu 1966: 122).

În limbile slave/balcanice nu există însă structuri paralele celei din română, mai exact tipare prepoziționale cu subst. ‘cruce’, o observație similară fiind valabilă și cu referire la celelalte limbi romanice, care redau conceptul în discuție într-un mod (sensibil) diferit. Astfel, idiomurile romanice occidentale nu apelează decât cu totul excepțional la heteronime corespunzătoare rom. *frate*, acestea valorificând în schimb mai ales termeni ce trimit la noțiunea de ‘prieten’ și care se asociază, de regulă, cu adjective evocatoare ale ideii de ‘inseparabil’ (cf., de ex., fr. *ami/camarade/compagnon inséparable* [v. și *faire serment de ne plus jamais se séparer* „a se prinde frați de cruce”], Șăineanu 1936: 216, sau pg. *amigo inseparável*, Mocanu–Branco 1983: 132). Alte structuri trimit la ‘jurământul’ făcut... pe cruce de două/mai multe persoane, așa cum se poate observa în cazul sp. *amigos juramentados* (v. și *ser uña y carne* și *ser amigos juramentados* „a fi frați de cruce”, Calciu *et alii* 1979: 337). Atunci când sunt selectați termeni ce corespund noțional rom. *frate*, aceștia sunt ocurenți în sintagme specifice, în interiorul cărora se asociază cu substantive distincte de ‘cruce’. Astfel de sintagme au fost consemnate de noi în două dintre limbile iberoromanice, mai exact în spaniolă (cf. sp. *hermanos de sangre*, Calciu *et alii*, loc. cit.) și în portugheză (cf. pg. *irmão de armas* (literal) „frați de arme”, Mocanu–Branco, loc. cit.). Făcând aceste observații, nu putem, desigur, să nu remarcăm (inclusiv) faptul că determinanți precum (sp.) *de sangre* și *juramentados* evocă ritualuri comune celor pe care le implică tiparul prepozițional românesc *de cruce*, și anume ritualul întemeiat pe valoarea sacră a sângelui, prin care se leagă frăția de cruce, respectiv jurământul pe cruce.

Rom. *frate* este ocurent și în alte structuri polilexicale (sintagme, nume compuse), cel puțin pentru unele dintre acestea putându-se admite definirea în acord cu un semantism religios: *frate-de-mire*, *frate-de-mireasă* „vornicel sau chemător”, *frate de mână* „băiat care servește mireasa în timpul nunții” (DEX 2009), *fratele Crăciunului* „Sfântul Vasile sau Anul Nou”¹⁶ (DA 1934 [II]; MDA₂ 2010 [I]). Circumscrierea față de câmpul religios este recognoscibilă și în cazul unor derivate de la *frate*, ca, de pildă, *frăție*¹⁷ „călugărie”, „comunitate de călugări sau de călugărițe”, (învechit, articulat și urmat de un adjectiv posesiv) „formulă cu care călugării se adresau unul altuia” (MDA₂ 2010 [I]) sau *frățietate*, termen utilizat în vocabularul creștin catolic cu referire la grupurile de credincioși având ca scop

¹⁵ De altfel, în dicționarele limbii române *fărtat* este explicat ca derivat, pe teren intern, de la *frate*, însă după model slavon (cf. **frătut* (<*frate* + *at*, după v.sl. побратим < братъ „frate”, MDA₂ 2010 [I]).

¹⁶ Accepție care se explică prin apropierea calendaristică a celor două sărbători, dar care poate constitui și o reminiscență de când Crăciunul se sărbătorea odată cu Anul Nou (Scurtu 1966: 111).

¹⁷ Substantiv ocurent și în sintagma *frăție de cruce*.

faptele evlavioase și deosebindu-se de ordine și congregații prin aceea că membrii lor nu sunt legați prin jurăminte sau reguli (Bertholet 1995: 171).

Lexem frecvent în româna comună (TILR 1969 [II]: 294; v. și TILR 2018 [I]: 509), *frate* a fost consemnat, pentru secolul al XVI-lea, cu cele mai multe ocurențe în *Cazania* din 1581, unde a fost semnalat și *frățâne* (Dimitrescu 1973: 156).

În **textele bisericești actuale**, *frate*, cu sens religios, cunoaște – așa cum era și de așteptat – numeroase ocurențe, observație care se verifică dacă ne vom referi, de pildă, la textul rugăciunii creștine, la manualul catihetic sau la textul biblic. Deși conceptul religios ‘frate’ apare și în texte biblice veterotestamentare, acesta este aprofundat cu precădere în literatura biblică neotestamentară, cadru discursiv la nivelul căruia este dezvoltat în relație cu noțiunea ‘aproapelui’ și a ‘dușmanului’ (expresie a alterității) în contextul afirmării iubirii creștine nu doar față de aproapele, ci și față de „vrăjmaș”, revalorizat drept... *frate*¹⁸. Învățătura hristică a iubirii a fost preluată fidel și în textul creștin de rugăciune, unde este deplânsă osândirea aproapelui, ne iubirea față de acesta etc.:

- (a) „Așa, Doamne, Împărate, dăruiește-mi ca să-mi văd greșalele mele și să nu osândesc pe **fratele meu**, că binecuvântat ești în vecii vecilor” (Rug. 2004: 59); „Am mâniat preacurată lumina ta și te-am izgonit de la mine cu *ne iubirea de frați*...” (Rug. 2007: 19); „[...] căci ce este mai frumos decât a vieții *frații* împreună!” (Rug. 2004: 67; cf. Ps. 132:1) ș.a.

Termenul *frate* cunoaște o recurență remarcabilă în textul biblic evanghelic (ortodox, dar și heterodox), de pildă în *Evanghelia după Matei*, unde este valorificat singularul, dar și pluralul (utilizat uneori ca termen de adresare către creștini), în unele dintre exemplele pe care le reproducem în continuare semantica religioasă a substantivului *frate* fiind pregnant susținută prin discursivizarea, la nivelul unui context mai amplu, a imaginii *aproapelui*, dar și a *vrăjmașului*:

- (b) „Când aduci darul tău la altar și-ți amintești că ești supărat cu *fratele tău*, lasă darul tău la altar și du-te mai întâi și împacă-te cu fratele tău, apoi vino și adu darul tău la altar!” (BO/Matei 5:23); „Iar dacă veți saluta doar *frații* voștri, ce lucru neobișnuit veți face?” (NTC/Matei 5:47); „De ce vezi paiul din ochiul *fratelui tău* și bârna din ochiul tău nu o iei în seamă?” (BO/Matei 7:3); „De-ți va greși ție *fratele tău*, mergi, muștră-l pe el între tine și el singur. Și de te va asculta, ai câștigat pe fratele tău” (BO/Matei 18:15); „**Frații mei**, dacă vreunul va rătăci de la adevăr și-l va întoarce cineva, să știe că cel ce a întors pe păcătos de la rădăcina căii

¹⁸ Îndemnul evanghelic *Să iubiți pe vrăjmașii voștri!* constituie, de fapt, expresia iubirii lui Hristos, „minunea veșnică care transformă și pe cel Străin (iar fiecare străin, în adâncul lui, este dușman) în frate (s.n.), indiferent dacă el are vreo legătură cu mine sau cu viața mea, căci destinația Bisericii constă în a birui înfricoșătoarea înstrăinare pe care diavolul a introdus-o în lume și care l-a pierdut și pe el” (Schmemmann 2012: 143).

lui își va mântui sufletul din moarte și va acoperi mulțime de păcate” (BO/Iac. 5:19-20); „Așadar, **fraților**, stați neclintiți și țineți predaniile pe care le-ați învățat fie prin cuvânt, fie prin epistola noastră (s.n.)” (BO/II, Tes. 2:15) ș.a.

În manualul de învățătură creștină ortodoxă apare și adj. *frățesc*, care prezintă și el conotații religio-creștine, îndeosebi în contexte ce trimit la cadrul discursiv neotestamentar (cf., de ex., „[...] în momente însemnate, [Apostolii, *n.n.*] nu foloseau separat această putere, ci în *împreună-lucrare frățească*, cu ajutorul Sfântului Duh”, ÎCO 1992: 40).

Urmărirea ocurențelor substantivului *frate* în **proverbele românilor** relevă utilizarea acestui termen, în limba populară, inclusiv cu semantism religios, tipic creștin (cf. accepția „frate întru Hristos; aproapele”), majoritatea structurilor consemnate conținând ecouri biblice, în particular neotestamentar-evangelice. În multe dintre aceste proverbe, *frate* (/frați) este coocurent cu un adjectiv posesiv, așa cum se poate observa și în exemplele:

- (c) *Ce e c-ai postit și pe fratele tău l-ai năpăstuit? Mai bine să nu năpăstuiești decât să postești, zice Domnul prin Isaia* (Zanne, VIII, 459; v. Isaia 58:4-8.); *Întâi cu frate-tău să te împaci, apoi la Domnul cu rugăciunea ta să cazi!* (Id., ibid., 505; v. Matei 5: 20 sq.); *Ca mucenicii pentru Hristos tu să te jertfești pentru frații tăi!* (Id., ibid., 627); *Legea cea mai mare, să iubești pe frate-tău ca însuși pe tine!* (Id., ibid., 294); *Blestemat de Domnul cel ce nu iubește pe fratele său*¹⁹, *dar cu mult mai blestemat cel ce se arată vrăjmaș și dușman fratelui său* (Id., ibid., 683); *Domnul cu un „Iartă-mă, Doamne!” peșin*²⁰ *se înduplecă, iar tu către frate-tău te arăți fără milă!* (Id., ibid., 703) ș.a.

Dimensiunea religioasă a lui *frate* este afirmată uneori în relație cu noțiunea de ‘credință’, mai exact din perspectiva păstrării cu sfințenie a credinței (cf., de ex., *Credința la om, cel mai mare dar, d-aceea la toate să ți-o păzești foarte, ca de la toți s-auzi: „frate”*, Zanne, VIII, 278). Alteori, ‘frăția’ în ordine religio-creștină este explicit exprimată, de pildă prin apelul la sintagma **frate cu Hristos**: *Cine-i frate cu Hristos ușor se mântuie* (Zanne, X, 373)²¹.

4. *Frater* este unul dintre termenii panromanici care cunoșteau în latină și accepții religioase (v., în același sens, și termenii *cantare*, *credere*, *filius*, *judex*,

¹⁹ Idee exprimată în textul rugăciunii ortodoxe prin sintagma *neiubirea de frați*.

²⁰ Cf. *peșin* (înv.) „îndată, imediat, numaidecât” (DEX 2009).

²¹ Dincolo de subtextul dogmatic, microcontextul reprodus implică și un mesaj laic, mai exact ideea că rudenția cu cineva sus-pus constituie adesea o premisă esențială pentru a beneficia de prioritate în fața tuturor, în orice împrejurare (v. Stănciulescu-Bârda 2018: 63, care trimite la proverbul *Are rude la Ierusalim*).

judicare, lex/legem, pax/pacem, pastor, parens, populus sau signum)²², lexemul în discuție fiind atestat cu dublu semantism, laic și religios, inclusiv în etapa protoromană.

Cercetarea întreprinsă a oferit cadrul adecvat pentru evidențierea unor *discontinuități/diferențieri în arie romanică*, identificate și analizate cu referire atât la dimensiunea *formală*, cât și la cea *semantică*. Primul aspect este relevat de continuarea latinescului *frater* în România prin cele două variante ale sale, și anume *fratre*, respectiv *frate*, ultima formă fiind păstrată îndeosebi în ariile *laterale* ale romanității, deci și în română (unde a fost semnalată inclusiv în dialectele de la sud de Dunăre). Cât privește discrepanțele semantice, așa cum am avut ocazia de a constata, nu întotdeauna cele două accepții, laică și religioasă, se regăsesc în toate limbile/dialectele romanice. Astfel, în unele arii, termenul a fost continuat exclusiv cu accepție laică, în timp ce în altele acesta se regăsește doar cu sensul religios. Accepția creștină „creștin; monah” s-a păstrat îndeosebi în România Occidentală, în special în limbile iberoromanice, respectiv în italiană, idiomuri în care accepția menționată și reprezintă azi unicul sens al descendenților lat. *fratre*, aspect pus în relație cu faptul că în aceste limbi s-au impus alți termeni pentru desemnarea înrudirii exprimate prin lat. *frater*.

Frate se numără printre termenii panromanici cu frecvență notabilă în româna comună, acesta fiind bine atestat inclusiv în primele texte românești. Ca lexem al vocabularului religios, *frate* se definește, printre altele, ca termen de adresare între românii creștini, chiar și atunci când nu există un grad de înrudire între persoanele respective, acest tip de utilizare fiind recognoscibil și în alte idiomuri neolatine, dar mai ales în limbile balcanice. Semantismul religios este validabil cu referire la numeroase contexte în care subst. *frate* este utilizat singur (cf. *frate* „creștin”, „călugăr”), dar și considerând unele unități polilexicale, în particular sintagme sau nume compuse în care același termen este selectat: *frate de cruce*, *frate-de-mire/-mireasă*, *frate de mână* sau *fratele Crăciunului*. (Și) unele dintre aceste tipare sunt concludente pentru individualizarea românei în context romanic. Este și cazul sintagmei *frate de cruce*, care noțional trimite la obiceiul *înfărtățirii*, foarte probabil un obicei balcanic, regăsibil la numeroase popoare slave, dar și la albanezi. Deși un concept similar apare și în alte limbi romanice, acesta este lexicalizat în mod distinct prin comparație cu româna. În schimb, rom. *frate de cruce* este echivalabil prin *fârtat*, termen ce reproduce fidel structura unor tipare paralele din limbile slave. Structuri similare se regăsesc inclusiv la sud de Dunăre, în dialectele aromân și meglenoromân. Totuși, așa cum am arătat, româna se singularizează inclusiv în raport cu limbile slave și în general balcanice, având în vedere că ea este singura care face apel la un tipar prepozițional cu subst. *cruce*, tipar în relație cu jurământul ritualic făcut pe cruce.

²² Pentru alte precizări, v. Dana-Luminița Teleoacă, *Termenii religioși moșteniți panromanici* (lucrare în manuscris).

Apartenența lui *frate* la vocabularul creștin este confirmată și prin semantismul religios al altor lexeme din aceeași familie, mai exact al unor derivate sufixale, cum sunt *frăție*, *frățietate* sau *frățesc*. Ocurențele consemnate în literatura bisericească actuală, precum și în proverbele românilor aduc un plus de susținere în același sens. Reamintim faptul că *frate* a fost consemnat de noi cu precădere în literatura biblică neotestamentară, cadru discursiv la nivelul căruia semantismul religios este dezvoltat în relație cu noțiunea ‘aproapelui’. Urmărirea ocurențelor aceluiași termen în proverbele românilor furnizează argumente în favoarea utilizării acestuia în limba populară (inclusiv) în calitatea sa de termen circumscris vocabularului religios.

BIBLIOGRAFIE

SURSE

- Bertholet, Alfred, 1995, *Dicționarul Religiiilor*, Iași, Editura Universității „Al. Ioan Cuza”.
- Biblia sau Sfânta Scriptură* (tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul B.O.R., cu aprobarea Sf. Sinod), București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 1988 [BO].
- Calciu, Al., Dan Munteanu, Constantin Duhăneanu, 1979, *Dicționar român-spaniol* București, Editura Științifică și Enciclopedică [Calciu et alii].
- Carte de rugăciuni pentru trebuințele și folosul creștinului ortodox*, Tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul B.O.R., București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 2004 [Rug. 2004].
- Carte de rugăciuni*, Tipărită cu binecuvântarea Î.P.S. Sale Dr. Laurențiu Streza, Mitropolitul Ardealului, Sibiu, Editura Andreiana, 2007 [Rug. 2007].
- Ciorănescu, Al., 2007, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I.O. [CDER].
- Corominas, J., 1954, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, vol. II (CH–K), Madrid, Editorial Gredos.
- Corominas, Joan, José A. Pascual, 1984, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, vol. II (CE – F), Madrid, Editorial Gredos.
- Dictionnaire étymologique roman*, Nancy, ATILF/Analyse et traitement informatique de la langue française. Online: <http://www.atilf.fr/DERom> [DÉRom].
- Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, București, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009 [DEX 2009].
- Dicționarul limbii române*, Tomul II, Partea I, F–I, București, Editura Academiei Române, 1934 [DA 1934 [II]].
- Ernout, Alfred, Antoine Meillet, 2001/1959, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, Klincksieck [Ernout-Meillet 2001/1959].
- Evseev, Ivan, 1997, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara, Editura Amarcord.
- Învățătură de credință creștină ortodoxă*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992 [ÎCO 1992].
- Meyer-Lübke, Wilhelm, 1972, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Winter [REW].
- Mic Dicționar Academic*, vol. I (A–ME), București, Editura Univers Enciclopedic, 2010 [MDA₂ [I]].
- Mocanu, Angela, Adelino Branco, 1983, *Dicționar portughez-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

- Noul dicționar explicativ al limbii române*, București – Chișinău, Editura Litera Internațional, 2002 [NODEX 2002].
- Noul Testament* (ediția a IV-a), tradus și adnotat de Pr. Dr. Emil Pascal, Paris, Éditions du dialogue, Société d'Éditions Internationales, 1992 [NTC].
- Stănciulescu-Bârda, Al., 2018, *Dicționarul proverbelor religioase românești*, ediția a II-a, vol. II, Malovăț, Editura Parohiei Malovăț.
- Șăineanu, Constantin, 1936, *Dictionnaire roumain-français*, ediția a IV-a, București, Imprimeria Națională.
- Tiktin, H., 1988, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, Band II (D–O), Wiesbaden, Otto Harrassowitz [TDRG 1988 [II]].
- Zanne, Iuliu A., 1895–1903, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* (Cu un Glosar româno-francez), vol. I–X, București, Editura Librăriei Socecu & Comp.

LUCRĂRI DE REFERINȚĂ

- Coteanu, I. (coord.), 1969, *Istoria limbii române*, vol. II, București, Editura Academiei Române [TILR 1969 [II]].
- Dimitrescu, Florica, 1973, *Contribuții la istoria limbii române vechi (Indice lexical paralel, sec. al XVI-lea)*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Fischer, I., 1985, *Latina dunăreană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ghinoiu, Ion, 1997, *Obiceiuri populare de peste an*, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Ionescu, G.M., 1905, *Istoria Bisericii românilor din Dacia traiană (44–678 p. Christ.). Origini*, București, Stabilimentul de Arte Grafice „Universala”.
- Mihăescu, Haralambie, 1993, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, Editura Academiei Române.
- Sala, Marius, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu (coord.), 2018, *Istoria limbii române*, volumul I, București, Editura Univers Enciclopedic Gold [TILR 2018 [I]].
- Schmemmann, Alexander, 2012, *Euharistia. Taina Împărăției*, traducere din limba rusă de Pr. Boris Răduleanu, ediție îngrijită de Răzvan Bucuroiu, București, Editura Anastasia.
- Scurtu, Vasile, 1966, *Termeni de înrudire în limba română*, București, Editura Academiei Române.
- Tagliavini, Carlo, 1963, *Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi*, Brescia, Morcelliana.
- Tanașoca, N.-Ș., 1993, „Torna, torna, fratre et la romanité blakanique au VIe siècle”, *Revue roumaine de linguistique*, 38, 1993, 1–3, p. 265–267.

PAN-ROMANCE WORDS OF SECULAR VOCABULARY WITH A RELIGIOUS MEANING: LAT. *FRATER*

Abstract

Frater (*fratre*, *frate*) stands as one of the Pan-Romance terms that displayed both secular and religious meanings in examples dating back in Latin and later, in the Proto-Romance stage. This study offers the appropriate framework to highlight certain discontinuities within the Romance area, which have been identified and analyzed with respect to both formal and semantic dimensions.

It is examined the Romanian term *frate* ('brother') as a lexeme of religious vocabulary. It is defined as a term of address among Christian Romanians that can also be identified in other Neo-Latin idioms, particularly in archaic-dialectal aspects, and more consistently, in Balkan languages. The religious connotation is evident in various contexts where the noun *frate* is used independently meaning 'creștin' ('christian') or 'călugăr' ('monk'). Additionally, the religious meaning is identified in certain polylexical units, *i.e.* phrases or compound names that incorporate the term *frate*. *Frate* belongs to the Christian vocabulary and this statement is also validated by the religious meaning of the other lexemes in the same family (see the derivatives *frăție*, *frățietate* or *frățesc*). The occurrences in current church literature and in Romanian proverbs provide additional arguments in the same direction.

